

FÓNAGY ZOLTÁN*

Magyarország társadalma 1848-ban

A márciusi forradalom vívmányait hagyományosan két csoportra szokás osztani: a társadalmat, illetve a politikai intézményrendszert átalakítókra. A forradalom a liberális reformmozgalom programját valósította meg, amely a feudalizmus válságából kivezető utat a polgári szabadságjogokon alapuló társadalomban, a termelőerők fejlődését leghatékonyabban biztosító kapitalista gazdasági rendben és a polgári alkotmányos államrendszerben jelölte meg. A nemesi liberálisok az átalakulást fokozatosan, törvényes eszközökkel akarták véghezvinni. A fokozatosság elvét különösen fontosnak tartották a társadalmi viszonyok szövetébe való beavatkozás esetében. A politikai intézményrendszert megrendítő európai forradalmi hullám azonban elsodorta a feudális társadalmi rend kereteit is.

Polgári társadalmat nem lehetett egyik napról a másikra teremteni. Még a *polgári társadalmi rend intézményes kereteinek* kialakításához is évekre volt szükség. A következőkben azokat a lépéseket tekintjük át, amelyeket a feudális társadalom építményének lebontása, a polgári szabadságjogokon alapuló társadalom megteremtése felé tett Magyarország 1848–49-ben. Előbb azonban vessünk egy pillantást az átalakítani kívánt régi társadalomra.

A TÁRSADALOM A FORRADALOM ELŐESTÉJÉN

A 19. század derekának Magyarországon a feudális rend válságának és bomlásának jelei mellett a polgári társadalom elemeinek megjelenését, az anyagi erők lassú gyarapodását regisztrálhatjuk.

A magyar korona országainak népessége Erdéllyel együtt csaknem 13 millió főt számlált – ezzel közepes nagyságú európai államnak számított az ország. A Habsburg-monarchia lakosságának 45%-a élt itt, a birodalom területének 55%-án. A népesedési mutatók tipikus preindusztriális társadalmat állítanak elénk. A népesség – magas születési és halálozási arány mellett – lassan növekedett. A magas halandóság legfőbb oka a nagy csecsemő- és gyermekhalandóság volt: a tízéves kort a gyerekek fele sem érte meg. A kormegoszlást széles piramissal ábrázolhatnánk: a népesség 40–50%-át tették ki a 15 éven aluli gyermekek. A várható élettartam az 1840-es években 38–39 év volt (ez alig maradt el a nyugat-európaítól). Az átlagos háztartásban hatan éltek, az átlagcsalád 3 gyermeket nevelt.

* A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1014 Budapest, Országház u. 30.

Magyarország a 19. század közepén még mindig a Habsburg-birodalom legritkábban lakott területei közé tartozott, 43 fő/km²-es népsűrűségével. Ennél ritkábban lakott országokat csak Európa északi és keleti peremén találhatunk. A lakosság területi megoszlása a 18. században végbement kiegyenlítődés ellenére egyenetlen: míg Máramarosban 16-an éltek egy km²-en, addig a nyugati határ mentén 55–57-en.

A lakosság túlnyomó többsége a tizennégyezer falu valamelyikében élt, mezőgazdasági termelésből. A 126 városban lakott a népesség egytizede (a 783 mezővárossal együtt egynegyede), valódi városi funkciót azonban csak töredékük látott el: a városlakók többsége, legalább részben, szintén a mezőgazdaságból élt. A legtöbb város egyáltalán nem mutatott városias külsőt.

„Magyarországot... lakosaira nézve kicsinyben Európának nevezhetjük; mert itt 18 különféle nép lakik, kik egymástól nem csak nyelvre, hanem szokásokra, öltözetre is különböznek” – írta Fényes Elek 1842-ben megjelent Statistikájában. A történelmi Magyarország etnikai szempontból valóban Európa legutarkább népességű országa volt – ez az adottság ekkor kezdett különös jelentőséget kapni. A korszak ugyanis a nemzeti öntudatra ébredés kora Magyarország nemzetiségeinél: a nemzeti identitástudat kezdett felülmúlni minden más (vallási, rendi, foglalkozási) kötődést.

A hét nagyobb népcsoport közül a legnépesebb magyar etnikum az összlakosságnak kb. 38%-át alkotta, azaz csak relatív többséggel rendelkezett. A második legnépesebb román nemzetiség a lakosság 17%-át tette ki (Erdélyben viszont 60%-os arányukkal ők alkották a többséget). Lélekszámukat tekintve harmadik helyen a szlovákok álltak, az összlakosság 13%-ával, őket a németek követték 9,8%-kal. Alig maradt el mögöttük számban a szerb etnikum (9,7%). A magyar mellett a lakosság 7%-át kitevő horvátok rendi társadalmát szokás „teljesnek” nevezni, mivel csak ők rendelkeztek saját nemességgel. (A szerb, román és szlovák anyanyelvű nemes a magyar nemesség részének számított.) A hét „fő nemzetiség” között a rutén volt a legkisebb (3,5%), és mind anyagi, mind kulturális tekintetben a legszegényebb.

A történelmi Magyarország etnikai tarkaságát a vallási megoszlás tovább fokozta. A hét nagyobb nemzetiség hét egyházhoz tartozott. A hat keresztény felekezet között találjuk a két katolikus (római, illetve görög rítusú), a három protestáns (református, evangélikus, illetve unitárius), valamint az ortodox egyházat. Az egyetlen nem keresztény felekezet az izraelita volt. Nemzetiség és vallás számos variációs lehetőséget kínálva párosult.

Az egyes ember helyzetét, személyi megítélését a 19. század közepéig rendi hovatartozása alapvetően meghatározta. A rendiség olyan mély szakadékokkal szabdalta a társadalmat, amelyeket ma, a világméretekben uniformizált szellemi és tárgyi kultúra korában elképzelni is nehéz. Az alapvető választóvonal nemesek és nem nemesek között húzódott, de a társadalom struktúrája ennél sokkal tagoltabb volt.

A piramis csúcsán álló kb. 500 mágnáscsalád szinte külön világot alkotott a szigorúan tekintélyelvű társadalomban.

A nemesség létszáma a polgári forradalom előtt kb. 550 ezer fő volt (minden 24. lakos, ami európai összehasonlításban igen magas aránynak számított). Jogi egyenlőségük fikciója mögött az életviszonyok sokfélesége bújta meg. A legélesebb választóvonal a nemesi birtokkal rendelkező és a birtoktalan nemesek között húzódott, de a birtokosokon belül is több kategóriát különböztethetünk meg. Felső rétegét a néhány száz családból álló *bene possessionatus* (jómódú birtokos) nemesség alkotta. A nemesség mintegy ötödét tette ki a közép-, illetve kisbirtokosok csoportja. A kiváltságosok zöme egyáltalán nem rendelkezett jobbággyal. Jobb esetben birtokolt egy telket, amelyet saját maga művelt (egytelkes vagy kurialista nemes), de jó részük ennyivel sem rendelkezett, őket armalistáknak (címerleveles) hívták. Az armalisták közül sokan földesúri szolgálatba szegődtek, jobbágytelket vállaltak, mesterséget tanulva városi polgárságot szereztek, katonai vagy értelmiségi pályára léptek.

A negyedik, a polgári rend szintén erősen differenciálódott. A városi társadalmon belül éles választóvonal húzódott a *polgárjoggal rendelkezők* és a város ügyeinek intézéséből kizárt egyszerű *városlakók* között. A hagyományos városi polgárság mellett megjelentek az első tőkés vállalkozók (akik általában a terménykereskedelemben szereztek tőkéjüket). A számban és anyagiakban gyarapodó új típusú polgárságnak az önérzete is erősödött.

A társadalom legnépesebb csoportját a nem nemes agrárnépesség alkotta. A lakosság négy-ötöde tartozott ide: az úrbéres jobbágyok és zsellérek mellett a majorságok cselédsége, a mezővárosok lakói és a szabad paraszti elemek (jászok, kunok, hajdúk, székelyek). A jobbágyság viselte az állami és megyei terhek zömét, az egyháznak fizette a tizedet, katonáskodott, csinálta közmunkában az utakat, a hivatalos utazónak ingyen adott előfogatot.

A korszakot, a terhek ellenére, általában a parasztság lassú anyagi gyarapodása jellemezte. A század eleji háborús konjunktúra a parasztok nagy tömegeit is kapcsolatba hozta a kereskedelemmel. A házalók, majd a sűrűsödő falusi boltok helybe hozták az olcsó gyári árukat, megvásárolták a parasztok alkalmi terményfeleslegét. Ez a folyamat mozdította ki a parasztot, alig érzékelhető lassúsággal hagyományos életformájából. A paraszti emelkedés tetőpontján egyes helységek önerőből, örökre megváltották magukat feudális kötöttségeiktől, mint pl. Kecskemét, Nagykőrös, Szentes és Nyíregyháza.

A feudalizmus utolsó korszakának magyar társadalmá számos feszültséget hordozott: jogálás és vagyon, társadalmi presztízs és gazdasági súly vagy a műveltség gyakran nem állt arányban egymással. A feudalizmus bomlásával egyre szélesebb tömegek kerültek ki az úrbéres keretek kötelékéből, köztük nemritkán magas műveltség vagy tekintélyes vagyon birtokosai is. Egyre nagyobb számban jelentek meg a hagyományos rendi keretekbe nem illeszthető elemek: tőkés vállalkozó polgárok, nem nemesi származású értelmiségiek (honoráciorok) és ipari bémunkások.

A bomló rendi társadalomban fellelhető számos köztes helyzetű réteg okán beszélhetünk a 19. század közepén Magyarországon *folytonos társadalomszerkezetről*. Az átmenetek mintákat nyújtottak az alattuk állók számára, törekvéseik elsősorban ezek helyzetének elérésére irányultak – és nem az egész struktúra lerombolására. Az átmeneti rétegek kulcsszerepet játszottak a kulturális értékek, információk és viselkedésmódok szélesebb körbeni elterjedésében. A feudális viszonyrendszeren kívül állók számaránya és súlya, a feudalizmus bomlási tüneteként, jelentősen nőtt korszakunkban.

A JOBBÁGY-FÖLDESÚRI VISZONY LEBONTÁSA

Az áprilisi törvények közül a társadalmi modernizáció szempontjából a legnagyobb jelentőséggel a jobbágyrendszer felszámolása bírt. Ez Közép- és Kelet-Európában a leghaladóbb formában ment végbe: a feudális szolgáltatásokat *azonnali hatállyal és kötelező jelleggel* eltörölték, miként a katolikus egyháznak addig fizetett tizedet is; a volt jobbágyok, akik a társadalom 80%-át alkották, az általuk művelt föld *szabad tulajdonosaivá* váltak; a földesúri bíróságok eltörlésével *megszűnt személyes alávetettségük* is; a földesurak kárpótlását az állam vállalta magára.

Megszűnt a nemesség adómentessége, a közterhek viselése mindenki számára kötelezővé vált. A polgári jogegyenlőség megvalósítása során a nemesi, főnemesi címeket nem törölték el, de a törvény előtt mindenki egyenlő lett: a nemesség számára eddig is érvényesülő gyülekezési és szólásszabadságot most már általánosan érvényesnek tekintették. Kimondták a keresztény felekezetek egyenjogúságát, megszüntetve a katolikus vallás államegyház jellegét.

Az áprilisi törvények ugyanakkor bevallottan keretjellegek voltak. Számos, az ideiglenes jellegre utaló kifejezés szerepelt bennük, több esetben pedig a következő népképviselői országgyűlésre hagyták a részletes szabályozást. Ez volt a helyzet pl. a jobbágyfelszabadítás esetében is. A IX. törvénycikk egyetlen mondattal eltörölte ugyan a jobbágyság úrbéri szolgáltatásait, de vitás kérdések tömegét hagyta rendezetlenül.

A földművelő nép által használt földnek ugyanis csak egy része (kb. háromnegyede) tartozott az úrbéres, tehát azonnal, állami kárpótlással felszabadult kategóriába. A többi földet más jogcímen birtokolták a jobbágyok, gyakran nemzedékek óta (*maradványföldek, irtások*). Nem volt jelentéktelen az a terület sem, amelyet a majorsági birtokokból használtak, gyakran hosszú idő óta. E földek esetében nyitva maradt a kérdés: a polgári földtulajdon bevezetésével kit illetnek ezek a földek? Ami ezekből a volt jobbágyok tulajdonába kerül, azok után ki fizessen kárpótlást a földesúrnak: az új tulajdonos vagy az állam? A kérdések súlyos szociális feszültségeket keltettek már

1848 tavaszán is. A népképviselői országgyűlést elárasztották a petíciók, egyes vidékeken pedig fenyegető parasztmozgalmak jelentkeztek.

Az öröm első kitörései után tehát a parasztokat egyre inkább a részletek, a „hogyan tovább” kérdése kezdte foglalkoztatni. A mozgalmak egy része régi, vélt vagy tényleges igazságtalanságok jóvátételéért indult. Tipikus konfliktusforrásnak számítottak pl. a forradalmat megelőzően lebonyolított birtokrendezések és a legelölkelölönítések. A parasztok sok esetben nem várták ki a hivatalos elintéztést, tettelesen elfoglalták a vitatott határrészt, pálinkát kezdtek főzni, bort mérni (tehát épségben maradt földesúri jogokat vettek birtokba), kirabolták vagy lerombolták az uradalom gazdasági épületeit, a közös legelőről kivetkék az uraság birkáit. A szabadság és a szabályok nélkülség összekeverése több helyen zavargásokhoz vezetett.

A volt földesurak és egykori úrbéreseik viszonya egyébként sokféleképpen alakulhatott. A Magyar Gazda szerint Zólyom környékén a nép nem akarta kihasználni volt urai szorult helyzetét, igaerejét pénzért, sőt alkalmanként ingyen is rendelkezésükre bocsátotta. Mások ugyanakkor „*készebbek hassal napnak fordulva heverni, hogysem készpénzért szolgáljanak*”.

A földesúr-jobbágy viszony felszámolása magától értetődően a birtokos nemességet is közvetlenül érintette. Március 18-án az országgyűlés elfogadta az úrbéri viszonyok azonnali megszüntetéséről szóló IX. tc-t. Az 1. § deklarálta, hogy „*a magán földesurak kármentesítését a nemzeti közbecsület védpajzsa alá helyezik*”. A végrehajtás pontos szabályozását a törvény a népképviselői országgyűlésre bízta, csak néhány általános elvet mondott ki. Meghatározta pl., hogy a kárpótlásnak teljesnek kell lennie, összegét az éves tiszta jövedelem hússzorosában szabta meg. A kárpótlás fedezetül a kincstári birtokokat jelölte ki. A kármentesítés megtörténteig *adósságtörlesztési moratóriumot* adott a birtokosoknak.

Nagy változatosság jellemezte a nemesség reagálását az 1848-as változásokra. A Magyar Gazda májusi tudósítása szerint vannak, akik „*nem tudják a múltat felejtetni, s az új viszonyok által részint megszokott jövedelmeikben, részint ősi kiváltságaikban csorbítva, hallgatag bár, de bosszús érzelmekkel töltik elvonult életüket*”. Megint másokat magával ragadott a forradalmi idők lendülete, a közigazgatásban szolgálták a polgári átalakulás ügyét, vagy a nemzetőrség, majd a honvédség tisztjeként harcoltak a márciusi vívmányok (elsősorban a nemzeti önrendelkezés) védelmében. Az új idők egyik apró, de jellemző jeleként számos nemes változtatta nevének arisztokratikus y-ját a demokratikus i-re, mint pl. a honvédsereg későbbi fővezére, Görgei Artúr.

A forradalom utáni első napokban a nemességet általában a szabaddá vált néptől való szorongás jellemezte. Voltak, akik menekülésszerűen hagyták el kúriáikat, és úgy gondolták, hosszabb ideig vissza sem térhetnek. Különösen súlyos félelmek gyötörték a román jobbágyság tengerében élő erdélyi földesurakat; mint a későbbi események mutatták, nem alaptalanul. Az ország túlnyomó részén azonban alaptalannak bizonyultak az aggodalmak. Ha némileg idealizált is Kemény Zsigmond leírása, a valóságmagvat nem vitathatjuk el tőle. *Forradalom után* című röpirata szerint a volt úrbéres „*gazdasági tanácsért többnyire volt földesúrához folyamodott, pörlekedéseiben egyeztetőkül a tekintélyes táblabírókat használta, képviselővé majdnem kivétel nélkül nemest választott. ... A nép a forradalom alatt több vidéken helységbírává és falujegyzővé volt földesurait választotta, s a demokrácia arra szolgált, hogy egy szorosabb és a magánélet minden rétegeibe magát átszővő érintkezés eszközöltessék a míveltebb osztály és a tömeg közt.*”

A társadalmi struktúrát alapjaiban megváltoztató nagy átalakulás, illetve a politikai rendszer megrázkódtatásokkal járó változása természetesen a mindennapi életet sem hagyta érintetlenül a „csodáknak évében”. E hatásnak egyetlen aspektusát szeretném kiemelni a következőkben.

A személyes történeteket megörökítő negyvennyolcas forrásokban meglehetősen gyakran fordulnak elő a gazdasági viszonyokra, drágaságra, a pénzrendszer zavaraira vonatkozó megjegyzések. A gazdasági válságjelenségeket nem hagyhatjuk figyelmen kívül a forradalom kirobbanása előzményeinek számbavételekor sem. Az 1845–47 közötti sorozatos rossz termékek miatt Európa számos vidéke éhezett 1847 telén. Az Angliából 1845-ben kiindult, Pestet is sújtó pénzügyi és gazdasági válság hatását 1848 tavaszán tovább mélyítette, hogy a forradalmi megrázkódtatások hírére az emberek elveszítették bizalmukat a birodalom bankjegyei iránt. Március–április folya-

mán megrohamozták az Osztrák Nemzeti Bank magyarországi fiókjait, hogy a bankjegyeket ezüstpénzre váltsák be. Az ezüstpénz eltűnt a forgalomból, a papírpénzt nem, vagy csak alacsonyabb árfolyamon fogadták el. A hitelélet szinte teljesen megbénult, a takarékpénztárakat és a Kereskedelmi Bankot megrohanták a betétesek (egy időre fel is kellett függeszteni a betétek kifizetését). A kereskedők és gyárok nem jutottak hitelhez, a márciusi és a júniusi vásárra nem jöttek el a külföldi vevők. Súlyos pénzügyi gondokkal küzdött szinte minden pesti ipari üzem: a hengermalom, a cukorgyár, a gépgyár kisebb kormánysegélyekkel vegetált, a fél kapacitással dolgozó Hajógyár százával bocsátotta el a munkásokat. A kézműiparban hasonló volt a helyzet: a mesterlegények tömegei kerültek utcára. A gazdasági pangást csak a nyár folyamán megindult háborús készülődés szüntette meg. Az önálló pénzjegykibocsátással fedezett fegyverkezés munkahelyeket teremtett, a munkanélküliek másik részét pedig a honvédsereg szívta fel.

A pénzt féltő kisemberre azonban még számos izgalom várt 1848–49-ben: a különböző bankjegyek értékének alakulása a hadihelyzet barométereként működött. Szinte állandó problémát jelentett a váltópénz, illetve a kis címletek hiánya, amelyen gyakran a bankók felezésével, negyedelésével segítettek.

Természetesen ugyanaz a történelmi szituációt is egészen különbözőképpen élhették meg résztvevői. Illyés Gyula két gyökeresen különböző ’48-élményt örökített meg *A puszták népé*-ben. „Anyám apja 48-ban négyéves volt, emlékezett a kozákokra, akik szülőfalván átlovagoltak, hogy a szabadságot letiporják. Nagyapa sajnálta a szabadságot. A szabadság letiprása volt képzeletében az a nagy ha, a végzetnek az a vak végzése, mely ha nem történik, minden másképpen történik ezen a földön, tán a szegény ember sorsa is.”

Illyés apai nagyapja 17 éves volt 1848-ban. „Azt az időt a tamási erdőben töltötte. »Szedték a katonát akkoriban a magyarok is, a németek is – mondta akadozva, amikor föllelte végre emlékezetében azokat az éveket, amelyekről hallani akartam –, mink meg elmentünk az erdőbe. Mink sütötünk a kenyeret, mert még lisztet is vittünk.«

Az egész szabadságharcot s a rákövetkező zavaros időket az erdőben töltötte, igen kellemes társaságban, egy-egy szép jelenetre még hatvan év távlatából is rámosolygott. [...] A vitézi élettől féltek? Nem. Nagyapa csak »idegen országba« nem akart menni, ha a csatát ott, a pusztá végén rendezik, akkor szívesen kivette volna a részét. Görgeynek majdnem segédkezet nyújtott ő is; sajnos, későn érkezett, visszafordult. Két telet húzott ki az erdőben, hogy melyiket, arra nem emlékszik, mert fogalma sem volt arról, hogy mikor ütött ki a szabadságharc, azt sem tudta, hogy egyáltalán kiütött. [...] Mindezt igen egykedvűen beszélte el, eszébe sem jutott, hogy bujdosása egyik felében – amikor Kossuthék verbuváltak – gyáva volt, a másik felében pedig – amikor a császáriak soroztak – hős. [...] Nagyapa az erdőben ült, nem mérlegelt, az urak dolgának tartotta az egészet; már akkor lemondott arról, hogy ilyesmiben tisztán láthat.”

A negyvennyolcas fordulat társadalomtörténeti jelentősége azonban minden kétségen felül áll, akkor is, ha a kortársak némelyike ezzel nem volt tisztában. A néprajzi kutatások mindenesetre inkább azt támasztják alá, hogy az egykori jobbágyok utódai nemzedékeken keresztül megőrizték annak az esztendőnek az emlékét, amely elhozta „szabaddá teremtetésük” várva várt óráját.